

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

“CODEX CUMANİCUS”UN LEKSİKASI

İxtisas: 5710.01 – Türk dilləri

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **İmanyar İssəməli oğlu Quliyev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor

Məmmədali Dünyamalı oğlu Novruzov

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor

Kamil Kamal oğlu Bəşirov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Zabitə Məhəmməd qızı Teymurlu

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Namiq Saleh oğlu Qafarov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

akademik

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor

Zəfəra Musa qızı Əliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: Oğuzlarla müqayisədə qıpçaq türklərinin, xüsusilə də, Dəşti-Qıpçaq bölgəsində yaşayan türklərin həm yazı ənənəsi zəifdir, həm də yazılı abidələri azdır. Bu baxımdan ən gec XIV əsrin ortalarında, Qara dənizin şimal sahillərində bir türk şəhərində yazıya alınan Kuman kitabı – “Codex Cumanicus” elmi əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Kuman (türk) dilində latın əlifbası ilə yazılmış ilk əsər və ya lüğət kimi “Codex Cumanicus”un araşdırılması türkoloji dilçilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Codex Cumanicus”un kuman lüğəti həm şifahi ədəbiyyatın nümunələri olan tapmacaları və aforizmləri, həm gündəlik məişətlə bağlı sözləri, həm də nəzmlə və nəsrə tərcümə edilmiş dini nəğmə və mətnləri əks etdirməsi baxımından çoxçeşidli və rəngarəngdir.

Bu əsər öz dövrünün mədəni və məişət həyatının leksik fondunu əks etdirməklə odövrkü türk dilinin xüsusiyyətləri ilə yanaşı, daha əvvəlki ictimai, dini və məişət həyatının izlərini də ehtiva edir. “Codex Cumanicus”un lüğətinin ilk dəfə sistemli linqvistik təhlilə cəlb edilməsi bir çox qıpçaq xüsusiyyətlərini daşıyan Azərbaycan dilinin, türk dillərinin, xüsusən də qıpçaq dili tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Türk yazılı abidələrinin əksəriyyətinin hərəkəsiz ərəb əlifbası ilə yazıldığı orta əsrlərdə “Codex Cumanicus”un latın əlifbası ilə yazılması bir çox fonetik və qrafik məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Ancaq ərəb əlifbası ilə türk dilində yazılmış əsərlərdə özünü göstərən saiflərin yazıda ifadəsi problemindən bu abidə də xali deyildir. “Codex Cumanicus”un türk-kuman leksikası indiyə qədər Azərbaycanda sistemli araşdırılmasa da, müxtəlif ölkələrdə A.Qabən, O.Ünal, A.Karahan, A.Qarkavets, M.Arquşah, Q.Günər və digər tədqiqatçılar tərəfindən bir çox aspektlərdən tədqiqata cəlb edilmişdir. Bütün bu tədqiqatlara baxmayaraq, “Codex Cumanicus”un leksikası indiyədək müstəqil tədqiqat obyektinə kimi götürülməmiş, abidənin lüğət tərkibi, tematik strukturu sistemli araşdırılmamışdır. Bunlar nəzərə alınaraq, dissertasiyada “Codex Cumanicus”un leksik xüsusiyyətləri ümumtürk kontekstində, türk

dilləri ilə, həmçinin öz dövrünün digər türk yazılı abidələri, xüsusilə də qıpçaq əsərləri ilə müqayisədə bir sıra aspektdən tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı orta türk dövrünü xarakterizə edən qıpçaq abidəsi “Codex Cumanicus”dur. Predmeti isə “Codex Cumanicus”un lüğət tərkibidir. “Codex Cumanicus”un dil materialları əsasında sözlərin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi, kuman dilindəki leksik-semantik söz qruplarının təsnifatının verilməsi, əsərdə xüsusi diqqət çəkən dini leksikanın, həmçinin söz yaradıcılığının vacib aspektlərdən tədqiqatə cəlb edilməsi bu tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işində əsas məqsəd “Codex Cumanicus”un türk leksikasını leksik-semantik cəhətdən tədqiq etmək, leksik vahidləri tarixi aspektdə və müasir türk dilləri ilə müqayisədə araşdırmaq, dilin tarixi mənzərəsini və daxili qanunauyğunlarını üzə çıxarmaqdır.

Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- “Codex Cumanicus”un tədqiq tarixini işıqlandırmaq;
- “Codex Cumanicus”un yazıldığı ili və yeri müəyyənləşdirmək;
- “Codex Cumanicus”un leksikasını mənşəyinə görə qruplaşdırmaq, milli mənşəli leksikanın yerini müəyyən etmək, “Codex Cumanicus”dakı alınma sözlərin spesifikasiyasını digər yazılı abidələrlə müqayisədə araşdırmaq;
- “Codex Cumanicus”un kuman lüğətini lüğəvi mənə növlərinə görə qruplaşdırmaq və leksik-semantik təhlilini vermək, yeri gəldikcə bəzi sözləri etimoloji cəhətdən izah etmək, müqayisələr aparmaq;
- “Codex Cumanicus”dakı kumanca leksik vahidləri qədim türk dilləri, müasir türk dilləri və dialekt faktları ilə tutuşdurmaq və “Codex Cumanicus”un lüğət tərkibinin spesifik cəhətlərini müəyyənləşdirmək;
- Dini mətnlərin tərcüməsi zamanı qıpçaq sözlərinin, qədim inancların qalıqları olan bir çox ifadələrin yeni çalarlarda istifadə edilməsini araşdırmaq;

- “Codex Cumanicus”da morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin linqvistik təhlilini konkret nümunələrlə vermək. Mürəkkəb sözlərin və tərkibi feillərin “Codex Cumanicus”dakı mənzərəsini ortaya qoymaq.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işinin spesifikasiyası nəzərə alınaraq birinci növbədə təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan, eyni zamanda statistik metoddan istifadə olunmuşdur. Yeri gəldikcə, bir neçə metod və üsul eyni anda tətbiq edilmiş, sözlərin qədim və orta türk dillərində, eyni zamanda müasir türk dillərində izləri axtarılmış, paralelliklər izlənmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. “Codex Cumanicus”un yazıldığı yeri və tarixi müəyyən etmək üçün abidədəki dil materialları ilə yanaşı, o dövrün səyyahlarının qeydlərinə də baxmaq zəruridir.

2. “Codex Cumanicus”un dili Misir Məmlük qıpçaqlarının abidələrindəki qıpçaq dilindən fərqli xüsusiyyətlər kəsb edir. Həmçinin Dəşti-Qıpçaq türkləri, yəni kumanlar, konkret desək, “Codex Cumanicus”un kuman dili Məmlük qıpçaqları qədər islam dininin və ərəb dilinin təsirinə məruz qalmamışdır. “Codex Cumanicus”un yazıldığı mühit o dövrün islam şərqinin mədəni-dini mərkəzlərindən nisbətən uzaqda yerləşmiş, oğuz və digər qıpçaqlardan fərqli olaraq, xristian dini ilə yaxından təmasda olmuşdur.

3. Kuman lüğətində milli mənşəli leksika təbii olaraq üstünlük təşkil edir və həyatın bütün sahələrinə dair sözləri ehtiva edir. Bu leksikanın bir hissəsi müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində ya eynilə, ya da kiçik fonetik və leksik dəyişikliklərlə işlənmişdir. Bir hissəsi isə ədəbi dildə arxaizmlərə çevrilməsinə baxmayaraq, dialekt və şivələrdə yaşayır.

4. Kuman dilindəki alınma leksikanın mənşəyi kuman türklərinin başqa xalqlarla müxtəlif dövrlərdəki əlaqələrindən xəbər verir. Xüsusilə də monqol mənşəli sözlər təkcə monqol istilaları dövrünün deyil, həm də qədim dil əlaqələrinin nəticəsi kimi ortaya çıxır.

5. “Codex Cumanicus”un tematik bölgüsündə kuman həyatının, demək olar ki, bütün sahələrinə aid sözlərə rast gəlinir.

Hərbdən tutmuş gündəlik məişətə qədər bir çox sahələrə aid məfhum və əşyaları ehtiva edən bu sözlərin əksəriyyəti müasir türk dillərində kiçik fonetik dəyişikliklərlə yaşayır.

6. Kuman dilinə tərcümə edilmiş mətnlərdəki xristianlığa xas spesifik ifadələr dini terminlərin bu dildə yazılış formalarının ilkin variantları kimi diqqəti cəlb edir. Həmin bölgənin müasir türk sakinlərinin dillərində bu terminlərin “Codex Cumanicus”da yazıldığı şəkildə yaşaması həmin bölgənin xristian leksikasının formalaşmasının ilk dövrünü izləmək baxımından önəmlidir.

7. Kuman dili qıpçaqların ana yurdlarındakı qədim inanclarının izlərini saxlamaqla yanaşı, yeni bölgədə yeni tanış olduqları dinin – xristianlığın məfhumlarını ifadə etmək üçün öz leksik imkanlarından istifadə etmişdir. Onu da qeyd edək ki, “Codex Cumanicus”un dilində yəhudiliyi qəbul edən xəzər türklərinin izlərinə də rast gəlmək mümkündür.

8. “Codex Cumanicus”un dil materialları o dövrdə kuman dilində söz yaradıcılığının bütün istiqamətlərinin artıq formalaşdığını, xüsusilə də morfoloji üsulun sözdüzəltmə prosesində aktiv olduğunu göstərir. Bir çox leksik şəkilçilər o dövrdə olduğu kimi, müasir türk dillərində də məhsuldarlığını qoruyub saxlamışdır və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Bu dissertasiya XIII əsrin sonu və ən gec XIV əsrin ortalarında yazıya alındığı ehtimal olunan “Codex Cumanicus” və onun leksikası mövzusunda ilk araşdırmaadır. Dissertasiyada “Codex Cumanicus”un kuman lüğəti ilk dəfə dilçilik aspektindən sistemli şəkildə tədqiq edilir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq “Codex Cumanicus”un dilində işlənmiş leksik vahidlər tarixi dilçilik prizmasından təhlil edilir, qıpçaq əsərləri arasında yalnız “Codex Cumanicus”da işlənən sözlər qeyd edilir, milli leksikanın nisbəti müəyyən edilir, alınma sözlərin qıpçaq dilinə keçdiyi dövrlər və dilə gəlmə səbəblərinə toxunulur, xüsusilə monqol dilindən keçən sözlər monqol qarşılıqları ilə müqayisə olunur, həmin sözlərin türk yazılı abidələrində, türk dilləri və dialektlərində izləri araşdırılır. Həmçinin ilk dəfə olaraq “Codex Cumanicus”da dini leksika, dini mənə yüklənmiş milli sözlər, kumanların məişət həyatında

xəzərlərin izləri, qədim türk inanclarının dildə qalıqları tədqiqata cəlb edilir. Eyni zamanda bəzi sözlərin etimoloji izahı verilir.

Dissertasiya bu sahədə ilk tədqiqat olaraq həm kuman dilinin leksik xüsusiyyətlərinin, həm oğuz və qıpçaq dillərinin ortaq cəhətlərinin üzə çıxarılması, həm də dil faktları arasında müqayisələr aparılması nöqtəyi-nəzərindən bir çox məsələlərə aydınlıq gətirərək türkoloji tədqiqatları yeni faktlarla zənginləşdirəcəkdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqat zamanı əsas mənbə kimi “Codex Cumanicus”un faksimilesindən, sözlərin oxunuşunun və mənalara bənzərliklərinin dəqiqləşdirilməsi zamanı isə abidənin bir sıra nəşrlərindən (Q.Kun, V.Drimba, M.Arquşah və Q.Günər, A.Qarkavets) istifadə edilmişdir. Eyni zamanda tarixi qıpçaq əsərlərinin lüğətinə, E.V.Sevortyanın, T.Gülənsoyun, C.Klausonun, Ə.Cəfəroğlunun sözlüklərinə, bir sıra müasir türk dillərinin lüğətlərinə, Azərbaycan dilçiliyi və türkoloji dilçilik sahəsində aparılmış ən son araşdırmalara istinad edilmişdir.

Dissertasiya işi “Codex Cumanicus”un, kuman dilinin müxtəlif aspektlərdən araşdırılması, oğuz dili-qıpçaq dili, Məmlük qıpçaq dili-kuman dili, kuman dili-müasir türk dilləri arasında müqayisələrin aparılması sahəsində yeni tədqiqatlar üçün nəzəri və faktoloji baxımdan vacib əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiya qeyd edilən mövzuların tədqiqində, türkologiya fənninin, ədəbi dil tarixinin, tarixi dialektologiyanın tədris olunduğu ali məktəblərdə, türk dillərini araşdıran elmi-tədqiqat mərkəzlərində, qıpçaq türklərinin dil və mədəniyyət tarixi ilə bağlı tədqiqatlarda elmi mənbə, köməkçi vəsait kimi yararlı ola bilər. Dissertasiyada işlənən mövzu türk dili tarixinin daha dərinə öyrənilməsində, digər yazılı abidələrimizlə müqayisəli araşdırmalarda, yazılı abidələrimiz, dilimiz və dialektlərimizdə qıpçaq dili ünsürlərinin tədqiq edilməsində faydalı olacaqdır. Tədqiqatda verilən nümunələr, izahlar və gəlinən nəticələr qıpçaq dilindəki alınma qatların, monqol, rus, fars, ərəb və Çin dillərindən keçən sözlərin, tarixi dil əlaqələrinin araşdırılmasına kömək edəcəkdir. Həmçinin “Codex Cumanicus”a xas bir sıra spesifik sözlərin leksik-semantik və

etimoloji cəhətlərdən izahından elmi məqalələrdə, arxaik və etimoloji lüğətlərdə istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi: Dissertasiya işinin əsas müddələri, ilkin nəticələri haqda beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında məruzə ilə çıxışlar edilmiş, müxtəlif elmi jurnallarda məqalələr çap olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələri ümumilikdə 10 məqalə və 6 konfrans materialında dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmiş və müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi: Giriş 6 səhifə, I fəsil 53 səhifə, II fəsil 43 səhifə, III fəsil 42 səhifə, nəticə 5 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat 15 səhifədir. Ümumi həcmi: 169 səhifə – 281,842 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə “**Codex Cumanicus**” və lüğət **tərkibi**” adlanır və iki əsas yarımfəsildən ibarətdir: 1. “**Latın əlifbası ilə yazılmış ilk türk abidəsi “Codex Cumanicus”** 2. “**Codex Cumanicus**”un lüğət tərkibi”.

Dissertasiyanın “**Latın əlifbası ilə yazılmış ilk türk abidəsi “Codex Cumanicus**” yarımfəsində abidənin tədqiq tarixi araşdırılır, əsas nəşrləri, bu nəşrlərin mühüm xüsusiyyətləri göstərilir, müxtəlif illərdə abidənin dil materiallarına həsr edilmiş məqalələr və həmin məqalələrdə toxunulan əhəmiyyətli məsələlər qeyd edilir. “Codex Cumanicus”un (Kodeks Kumanikus – “Kodeks”) əsasən beş geniş

nəşrinin mühtəvasının izahına (Q.Kun, K.Qrönberq, V.Drimba, A.Qarkavets, M.Arquşah və Q.Günər) xüsusi yer verilir. Burada həmçinin görkəmli türkoloq B.Çobanzadənin “Kodeks”dən yazdığı dissertasiya işi ilə bağlı məlumat verilir və Azərbaycanda abidənin araşdırılması vəziyyəti şərh edilir.

Eyni zamanda “Kodeks”in yazıldığı il və yerlə bağlı tədqiqatçıların irəli sürdüyü fikirlər təqdim və müqayisə edilir, problemə fərqli aspektlərdən yanaşılmağa, əsərin yazıldığı il və yer müəyyənləşdirilməyə ləşdirilməyə çalışılır. Bu zaman əsasən dövrün xüsusiyyətlərinə, tədqiqatçıların fikirlərinə və “Kodeks”dəki latınca və farsca sütunlarda verilən ayların tutuşdurulmasına istinad edilir. Lüğətin müəllifləri haqqında fikirlər ümumiləşdirilir, dil materiallarından çıxış edərək italyan bölümünün italyan tacirlər, alman bölümünün isə alman missionerlər tərəfindən yazıldığı qənaəti vurğulanır.

“Kodeks”i bütöv şəkildə elm aləminə ilk dəfə tanımaq macar türkoloq Q.Kuna nəsib olmuşdur. Q.Kun “Codex Cumanicus” kitabını 1880-ci ildə Budapeştdə latın dilində çap etdirmişdir¹. Danimarka alimi K.Qrönberq 1936-cı ildə “Kodeks”in faksimilesini, 1942-ci ildə isə lüğətini alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir². Rumın türkoloq V.Drimba 2000-ci ildə “Kodeks”in oxunuşu, lüğəti, şərhləri və faksimilesini bir kitab halında çap etdirmişdir³.

Qazaxıstanlı türkoloq A.Qarkavets iri həcmli tədqiqatlarında “Kodeks”dəki bütün sözlərin oxunuşunu göstərmiş, alman bölümündəki mətnlərin transliterasiyasını və rusca tərcüməsini vermişdir⁴.

¹ Codex Cumanicus / ed. G. Kuun – Budapestini: Editio Scient. Academiae Hung., – 1880. – cxxxiv, 395 p.

² Grönbech, K. Codex Cumanicus Cod. Marc. lat. DXLIX in Faksimile herausgegeben mit einer Einleitung. – Kopenhagen: Levin & Munksgaard, – 1936. – 82 p.; Grönbech, K. Komanisches Wörterbusch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – Kopenhagen: Einar Munksgaard, – 1942. – 275 p.

³ Drimba, V. Codex Cumanicus. Edition diplomatique avec facsimiles. – Bucarest: Editura Enciclopedica, – 2000. – 476 p.

⁴ Гаркавец, А. Codex Cumanicus Половецкие Молитвы, Гимны И Загадки XIII-XIV Веков / А.Гаркавец. – Москва: Русская деревня, – 2006. – 89 с.; Codex Cumanicus. III. Транскрипция и пословный перевод / А.Гаркавец. –

2015-ci ildə türkiyəli türkoloqların – M.Arquñşah və Q.Günərin çap etdirdiyi “Codex Cumanicus” kitabı bu abidənin ən əhatəli nəşrlərindəndir⁵.

Azərbaycanda “Kodeks”in tədqiqinə gəlincə, bu qiymətli abidə türkologiyanın diqqətindən kənar qalmışdır. Bəlkə də, bunun əsas səbəbi “Kodeks”in indiyədək Azərbaycan nəşrinin olmamasıdır. Bəzi dərslik, tədqiqat və məqalələrdə “Kodeks” haqqında qısa məlumat verilmişdir. Son illərdə “Kodeks”in dil materialları bir neçə araşdırmada müəyyən istiqamətlər üzrə tədqiq edilmişdir.⁶

“Kodeks”in italyan və alman bölümlərini ayrı-ayrılıqda götürüb təhlil etmək lazımdır. İtalyan bölümü alman bölümü ilə müqayisədə olduqca səliqəlidir. İtalyan sütununda sözlər əlifba sırası ilə yazılmış, sütunlar arasında məsafəyə ardıcıl riayət edilmiş, həmçinin tematik bölgü aparılmış və tematik qrupların adları göstərilmişdir. Bütün bunlar nə qədər hazırlıq tələb etsə də, ilk nüsxədə bu qədər səliqəli çıxma bilməzdi. Bu bölümdə əvvəlcə italyan sütunu yazılmış, daha sonra fars və kuman sütunları doldurulmuşdur. İtalyan bölümünün üzü, ehtimal ki, bir neçə dəfə köçürülmüşdür. Hər dəfə də səliqəyə salınmışdır. Çünki ikinci bölümdən fərqli olaraq bu bölümdə (1-55-ci vərəqlər) yarımçıq sütunlar olsa da, heç bir vərəq boş buraxılmamışdır. Bəlkə də, boş səhifələr olub, (elə indi də boş sütunlar vardır), ancaq bir neçə dəfə üzü köçürülmüş, yarımçıq yerlər tamamlanmışdır, axırını köçürmədən sonra bəzi sözlər və hərflər silinib yeniləri əlavə edilmiş, boş cərgələr fərqli xətlə doldurulmuşdur. Lakin yenə də bəzi latınca cərgələrin qarşısı

Алматы: Байр, – 2015. – 316 с.; Codex Cumanicus. IV. Латинский, персидский, куманский и немецкий словари и вкрапления из других языков / А.Гаркавец. – Алматы: Байр, – 2015. – 596 с.

⁵ Argunşah, M. Codex Cumanicus / M.Argunşah, G.Güner – İstanbul: Kesit Yayınları, – 2015. – 1079 s.

⁶ Oğuz, Ə.M. “Codex Cumanicus” – “Kodeks Kumanikus” və Qırçaq türkcəsindəki Tapmacalar // – Bakı: “Xəzər” dünya ədəbiyyatı jurnalı, – 2015. № 1, – s. 121-128; Əliyeva, L. Azərbaycan xalqının etnogenezində qırçaqların yeri. Dərs vəsaiti. / L.Əliyeva. – Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, – 2015. – s.110-115; Səmədova, K.İ. Ortaq türk leksikasında qırçaq mənşəli sözlər və Azərbaycan dilində arealları / K.İ. Səmədova – Ankara: İKSAD Publishing House, – 2019, – 330 s.

boş qalmış, bəzi sətirlərdə isə katib bilmədiyinə görə farsca sütuna yazılmış sözü kumanca sütuna və ya əksinə təkrar yazmışdır. Sonradan qalın və fərqli xətlə edilən əlavələr isə köçürülmə nüsxənin katibinə aid deyildir və başqa bir katibin oxuyarkən etdiyi düzəlişləri xatırladır. Belə ki, 8v⁷ səhifəsində kuman sütununun 1 və 2-ci cərgələrində latınca sözlər, 8-ci cərgəsində latınca və kumanca sözlər, 20, 21, 22-ci cərgələrində latınca və kumanca sözlər, 26, 27, 28-ci cərgələrinin kuman sözləri fərqli xətlərlə yazılmışdır. Burada dörd fərqli xətt aydın seçilir. 8r səhifəsində *Iolga Iur, Iol, Iffinurmen, Iffilic, Iʒfanurmē, Iʒfanmac* sözləri ehtimal ki, sonradan əlavə edilmişdir. Çünki: 1. Xətt digər sözlərin yazılışından fərqlənir. 2. Baş hərflər kuman sütununun 23 və 24-cü sırasındakı sözlərdən fərqli olaraq böyük hərflə yazılmışdır. Belə ki, əvvəlkilər böyük *I* ilə yazılmış, *ıʒʒangıl ıʒʒangıl* sözləri isə kiçik *ı* ilə yazılmışdır. 3. Katib *Iʒfanurmē Iʒfanmac* sözlərini *f* ilə yazandan sonra, ehtimal ki, 23-24-cü sözlərin yazılışına baxaraq, səhv etdiyini düşünmüş, *f*-nin yuxarisına *ʒ* əlavə etmişdir. Ancaq farsca sütuna heç nə əlavə etməmişdir. Təshih edən və ya edənlər çox ehtimal ki, əsasən kumanlar arasında dini yaymaqla məşğul olan xristian missionerlər olmuşdur. Yəni kuman dilini farscadan daha yaxşı bilmişlər və əsasən kuman bölgəsində çalışmışlar.

Bütün bunlara əsaslanaraq, 1303 tarixi yalnız italyan bölümünün, yəni 1-55-ci vərəqlərin üzünün köçürülmə tarixi hesab edilə bilər. İtalyan bölümünün 1294-cü ildə və ya bu ilədək yazılması və 1303-cü ildə üzünün köçürülməsi fikri ağılabatan görünür.

I fəslin ikinci yarım fəsləli **“Codex Cumanicus”un lüğət tərkibi**” adlanır. Bu yarım fəsil iki əsas yarım başlıqdan ibarətdir: **1. “Codex Cumanicus”un dilində milli mənşəli leksika** **2. “Codex Cumanicus”un dilində alınma sözlər**

Dissertasiyanın bütün fəsilələrində mövzuların işlənməsində əsas prinsiplərdən biri də abidədə əksini tapan türk mənşəli leksikanı müxtəlif cəhətlərdən işıqlandırmaq olmuşdur. Başqa sözlə, milli

⁷ 8 – vərəqin nömrəsini, r – ön səhifəsini, v isə arxa səhifəsini göstərir.

leksikanın zənginliyinin, qədim köklərinə bağlılığının və kuman dilində tutduğu önəmli yerin diqqətə çatdırılması dissertasiyada ana xətt kimi keçir. Burada türk mənşəli leksika daha çox qədim abidələrlə və “Kodeks”in müasiri olan əsərlərlə, həmçinin dialektlərlə müqayisədə araşdırılmışdır.

“Kodeks”in dili ən qədim leksik laylardan başlayaraq öz dövrünün dil əlaqələrinin izlərinə qədər bir çox dövrlərin lüğətini ehtiva edir. Bu lüğətdə türk mənşəli leksika, təbii ki, öz çəkisi ilə dominantdır. Qıpçaq abidəsi olan “Kodeks”dəki türk mənşəli leksika bütün türk dillərində, türk dillərinin dialekt və şivələrində bu və ya digər dərəcədə işləkliyini qoruyur.

Bu abidənin dilindəki türk mənşəli leksikanın böyük qismi, xüsusən də ortaq türk leksikası Azərbaycan ədəbi dilində o dövrkü semantikasını qoruyub saxlayır. “Kodeks”də işlənən onlarla milli sözə isə yalnız dilimizin dialekt və şivələrində rast gəlinir. *“Ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə müqayisədə dialekt leksikası daha mühafizəkaradır. Dilin qədim leksik qatına aid olan sözlər şivələrin lüğət tərkibində daha çox qorunur”*⁸. Bu yarımfəsildə “Kodeks”in kuman lüğətinin əsasını təşkil edən türk mənşəli leksika əsasən Azərbaycan dili ilə müqayisədə xülasə edilmişdir. Beləliklə, “Kodeks”dəki türk mənşəli leksikanı Azərbaycan dilində işlənmə xüsusiyyətinə görə üç kateqoriyada təsnif etmək mümkündür: 1. Müasir Azərbaycan dilində fonetik, leksik-semantik və morfoloji cəhətdən eyni qalan sözlər; 2. Müasir Azərbaycan dilində müəyyən fonetik və ya semantik dəyişikliklərlə işlənən sözlər; 3. Müasir Azərbaycan dilində arxaikləşən və ya arxaik hesab olunan sözlər. Bu yarımbaşlıqda həmçinin “Kodeks”də işlənən türk-moqol ortaq sözləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Nəticə etibarilə, “Kodeks”in türk mənşəli leksikasında alınma sözlərin orijinal milli qarşılıqları diqqəti cəlb edir. Həmin sözlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan dilində alınma sözlərlə əvəz olunub və arxaikləşib. “Kodeks”in lüğəti istər adlar, istər feillər baxımından müasir türk dilləri ilə, o cümlədən Azərbaycan ədəbi dili ilə

⁸ Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı: Dərs vəsaiti. / E.İ.Əzizov. – Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, – II nəşr, – 2016. – s.205.

müqayisədə daha millidir, bu dildə yeni məfhumların ifadəsində milli sözyaratma imkanlarına yönəlmə daha güclüdür.

“Codex Cumanicus”un dilində alınma sözlər” yarımfaslində “Kodeks”in kuman lüğətindəki alınma leksikanın mənşəyi, bu alınmaların dilə keçmə dövrləri tədqiq edilmişdir. Kuman dilində on müxtəlif (monqol, fars, ərəb, yunan, latın, ibrani, Çin, rus, soqđ, arami) dildən keçən sözlər ayrı-ayrılıqda araşdırılmışdır.

“Kodeks”in spesifik xüsusiyyəti məhz monqol istilasından sonra, monqol təsirinin hökm sürdüyü bir vaxtda və ən əsası da Qızıl Ordanın hakimiyyətindəki bölgədə yazılmasıdır. Ona görə də “Kodeks”də rast gəlinən bir çox monqol mənşəli alınma sözlər Məmlük (Misir) qıpçaqcasına aid əsərlərdə özünü göstərmir. Demək, monqol mənşəli sözlər “Kodeks”də iki əsas dövrün izlərini daşıyır:

Birincisi, kumanların Qara dəniz istiqamətinə köçlərə başlamasından əvvəl, ata yurdda gerçəkləşən türk-monqol dil əlaqələri dövrü. İkincisi, monqol istilaları ilə başlayan dil əlaqələri dövrü. Məsələn: *Botay* <mon. *budaŋ* “kölgə” [57v]. Bu sözün türk mənşəli sinonimi də “Kodeks”də elə *botay* sözü ilə yanaşı verilmişdir: *köləgə* [57v]. Həmçinin kuman tapmacasında işlənmişdir: *Tap-tap tamızık, tama dırqan tamızık, küləgəsi bar* “Tap, tap damlacıq, damlamaqda olan damlacıq. Kölgəsi var” [60r].

Kuman sütununda verilən fars mənşəli sözün fars sütunundakı fərqli alternativini maraqlı doğurur. Məsələn: *piala* “qədəh, piyalə”, farsca qarşılığı *kuda* (kuzə) [52v]. Maraqlıdır ki, *piyalə* farsca olsa da, farsca sütuna *piyalə* deyil, *kuzə* sözü yazılmışdır. *Bardak* “bardaq” [52v] sözünün farsca qarşılığında da *kuzə* sözü verilmişdir. Kuman sütunundakı bəzi fars mənşəli sözlərin müqabilində farsca sütunda eyni söz deyil, başqa fars sözü verilmişdir. Məsələn, *çıraq* “şam, qəndil”, farsca qarşılığı *mom pi şama* [40r; 52v]; *abuška* /*abiška* - “qoca, yaşlı”, farsca qarşılığı *pir* [38v; 65v]. Bu hal ya həmin sözlərin daha əvvəl, ya da başqa dillər vasitəsilə keçməsi ilə əlaqədardır, yaxud da tərtibçi sözləri qarışdırmışdır.

Dissertasiyanın II fəslə ““Codex Cumanicus” leksikasının tematik bölgüsü” adlanır. Bu fəsildə “Kodeks”in kuman lüğəti abidədəki tematik bölgü də nəzərə alınaraq 22 əsas leksik-semantik

söz qrupunda toplanmışdır. Hər bir sözün oxunuşu, tərcüməsi və səhifəsi göstərilmiş, ehtiyac duyulduqca əlavə izah verilmişdir. Bu yarımfəsildə leksik-semantik söz qruplarının tədqiqində bir neçə metoddan istifadə edilmişdir:

1. Əksər leksik-semantik söz qrupunun əvvəlində həmin qrupun ümumi adını bildirən söz müəyyən edilmişdir. Məsələn: “Heyvan və quş adlarını bildirən sözlər” adlı leksik-semantik söz qrupunun ümumi adı kimi farsca sütunda *ayuan* (heyvan), kumanca sütunda isə *canavar* sözü verilmişdir. “*Bu sütunda heyvan adlarının qarışıq (həm ev, həm də yabanı heyvanlar) verilməsi göstərir ki, canavar sözü ilk vaxtlar “heyvan” mənasında işlənmiş, sonralar farscadan heyvan sözünün türk dillərinə keçməsi ilə “yirtici heyvan” və xüsusi heyvan növü “canavar” mənasında sabitləşmişdir*”⁹.

2. Hər bir-leksik semantik söz qrupuna daxil olan sözlər sadəcə sadalanmamış, eyni zamanda ehtiyac duyulduqca leksik vahidlərin qədim və orta türk abidələrində, müasir türk dillərində və dialektlərində işlənmə şəkillərinə, mənə dəyişmələrinə toxunulmuşdur. Məsələn, “Bitki adlarını bildirən sözlər” adlı leksik-semantik söz qrupunda *soğan / yova* “soğan” [54r] sözlərinin izləri araşdırılmışdır. Bu iki söz eyni cərgədə sinonim kimi verilir. “Yabanı soğan” mənasına gələn *yova* sözü qıpçaq dilində yazılmış əsərlərdən yalnız “Kodeks”də işlənir¹⁰. C.Klauson bu sözün qazax, qaraqalpaq və noqay dillərində *yuva/yuwa* “yabanı soğan”, türkmən dilində *yuva* “kəskin dadı olan yaz bitkisi” mənasında işlədiyini qeyd etmişdir¹¹. Bir çox türk dillərində işlənən bu söz iki mənə daşıyır: “1. *Yabanı soğan* 2. *Soğana bənzər yeyilən bitki*”¹².

3. Bu fəsildə “Kodeks”də rast gəlinən maraqlı nümunələr də izah edilmişdir. Məsələn, *yabuldurak* “yarpaq” sözü qıpçaq

⁹ Quliyev, İ.İ. “Codex Cumanicus”da zoonimlər // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. №6, – s.116.

¹⁰ Toparlı, R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü / R.Toparlı, H.Vural, R.Karaatlı. – Ankara: Öncü Basımevi, – 2007. – s.327.

¹¹ Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, – 1972. – s.872.

¹² Starostin, S.A. An Etymological Dictionary of Altaic Languages / S.A. Starostin, A.V. Dybo, O.A. Mudrak. – Leiden: Brill Academic Publishing, – 2003. – s.883.

əsərlərindən ancaq “Kodeks”də işlənmişdir¹³. Digər qıpçaq əsərlərində *yarpak* sözü qeyd edilir¹⁴. Bu söz pratürkdə *yapurqak* şəklindədir. Müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantları var: *japurğak*, *yapraq*, *japraq*, *yarpaq*, *yarfix*, *yapirğan*, *japrok*, *jopurmak*, *japrax*, *jafrak*, *japraq*, *zalbıraq*, *zapıraq*, *çapraq* və s. Göründüyü kimi, *yabuldrak* formasına rast gəlinmir. Sözün *yap* “örtmək”, *yalbıra-* “titrəmək”, *yalbra-* “dalğalanmaq” köklərindən əmələ gəldiyi irəli sürülmüşdür ki, birinci fikir (*yap-* “örtmək”) daha məntiqli görünür¹⁵. “Kodeks”də işlənən *yapkiç* “qapaq, örtü” [7v] sözü də eyni kökdəndir.

4. Eyni zamanda sözlərin türk dil qruplarında işlənmə xüsusiyyətlərinə də toxunulmuşdur: “Ağac və meyvə adları” leksik-semantik söz qrupunda iki söz bu aspektdən izah edilmişdir: *armut - kertmə* [53r] “armud”. Əksər tədqiqatçılar *armut* sözünün fars dilindən türk dillərinə keçdiyini irəli sürmüşdür. Ancaq T.Gülənsoy hesab edir ki, türk dilindəki bitki adı *murt*-un *al* sözünə qoşulması ilə meydana gəlmişdir. Bu fikrini qaraqalpaq, özbək və qırğız dillərində işlənən *almurut* sözü ilə əsaslandırır¹⁶. *Armud* sözü oğuz dillərində yayılmış, *kertmə* sözü isə qıpçaq qrupuna aid türk xalqlarının və Dəşti-Qıpçağın müasir türk sakinlərinin (başqırd, tatar) dillərində qorunub saxlanmışdır. *Kertmə* bulqar qrupu türk dillərində hal-hazırda *armud* sözünün sinonimi kimi işlənir¹⁷. Hər iki sözün “Kodeks”də işlənməsi oğuz-qıpçaq dil əlaqələrinin izi kimi izah oluna bilər.

5. Bu fəsildə bəzi sözlərin dialektlərdə izləri də araşdırılmışdır. Məsələn: *epçi - çinay* “evdar qadın” [49r]. *Epçi* sözü şivələrimizdə kiçik fonetik fərqlə leksik cəhətdən dəyişikliyə uğrayaraq

¹³ Toparlı, R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü / R.Toparlı, H.Vural, R.Karaatlı. – Ankara: Öncü Basımevi, – 2007. – s.305.

¹⁴ Yəne orada, – s.327.

¹⁵ Этимологический словарь тюркских языков: Общeturкские и межтюркские основы на буквы 'Ж', 'Ж', 'Й' / Э.В.Севортян, Л.С.Левитская. – Москва: Наука, – 1989. – s.131-132.

¹⁶ Gülənsoy, T. Türkiyə Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi / T.Gülənsoy. – Ankara: TDK Yayınları, – 2007. – s.79.

¹⁷ Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, – 1972. – s.738.

qalmışdır. “Azərbaycan dilinin qərb şivələrində əfçi şəklində “qadın işinə qarışan kişi” (Basarkeçər), “xırdaçı, çürükçü” (Qazax, Borçalı, Gədəbəy), “xəbərçi, sözgəzdirən” (Mingəçevir) mənalarında işlənir”¹⁸.

6. Leksik-semantik söz qruplarının tədqiqi zamanı kuman dilində işlənən sözlərin türk dillərində məna dəyişmələrinə dair nümunələr izah edilmişdir. Məsələn: *ortak* - *nögər* “dost, yoldaş, ortağ” [49r]. *Nögər* kəlməsi məna dəyişikliyinə məruz qalaraq ilkin “dost, yoldaş, ortağ” anlamlarını Azərbaycan və türk dillərində, demək olar ki, itirmiş, “xidmətçi” mənasını saxlamışdır. Qazax¹⁹, türk və Azərbaycan dillərində “xidmətçi” mənasında hal-hazırda işlədilir. Həmçinin qaraçay-balkar dilində “şərik” mənası *koş nögər* söz birləşməsi ilə ifadə edilir. Yəni “heyvandarlıqla şərikli məşğul olan adam”. Qırğız dilində “dost”, “yoldaş” mənasında *jökör* şəklində qalmışdır. Qaraçay-balkar dilində bu mənada işlənməklə yanaşı, hətta leksik şəkilçi də qəbul edir: *nögər* “dost”, “yoldaş”, küyöv *nögər* “sağdış”, *nögərləşmək* “dost olmaq”²⁰.

Bu fəsilə “Codex Cumanicus”un dilində dini leksika” mövzusu nisbətən geniş araşdırılmışdır. Burada abidədə xüsusi çəkisi olan dini mətnlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, xristian dini terminologiyasının ifadəsində kuman dilinin imkanlarından istifadə edilməsi, kuman dilində iudaizm və islam dininə aid istilahlər, həmçinin qədim inancların dildə izləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Digər türk yazılı abidələrinin əksəriyyətindən fərqli olaraq “Kodeks”də xristian dini ilə bağlı yunan, latın, ibrani mənşəli sözlərə, həmçinin spesifik terminlərə xeyli miqdarda rast gəlinir. “Kodeks”in italyan bölümündə cəmi bir vərəqdə [35v] xristian dininə aid əsas anlayışlar topla şəkildə verilmişdir. Alman bölümündə isə yazılma məqsədindən asılı olaraq İncil və Tövratdan

¹⁸ Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı: Dərs vəsaiti. / E.İ.Əzizov. – Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, – II nəşr, – 2016. – s.256.

¹⁹ Kazak Türkçesi Sözlüğü / Terc. H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını, – 1984. – s.213.

²⁰ Tavkul, U. Karaçay Malkar Türkçesi Sözlüğü / U.Tavkul. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, – 2000. – s.306-307.

bir çox mətnlərin, “Ave Maria” adlı 77 bəndlik dini nəğmənin tərcüməsi verilmişdir. Bu bölümün dini leksikası həm kumanların inanc müxtəlifliyinin, həm də din-dil əlaqələrinin araşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Xristian dini mətnlərinin tərcüməsi zamanı bir sıra dini məfhumların ifadəsində ərəb və ya fars sözləri ilə yanaşı, kuman dilinin leksik imkanlarından da istifadə edilmişdir. Hətta tərcümə zamanı bir çox türk sözlərinə xristianlığa aid dini anlam yüklənmişdir. Məsələn, *beg* sözü “şahzadə, bəy, paşa” [45v] mənaları ilə yanaşı “yol göstərən, rəhbər, peyğəmbər, rəbb, tanrı” anlamlarında da işlənmişdir. M.Arquşah hesab edir ki, “*qədim türk dilində işlənən bəy sözü ilk dəfə “Kodeks”də xristianlığa aid termin kimi “oğul, rəbb” anlamında işlənmişdir*”²¹. Bu söz qədim uyğurmanixey dini mətnlərində, yəni tərcümələrdə “rəbb” mənasında dini çalar bildirmişdir. Yəni bu sözün “rəbb” mənasında işlənməsi yeni deyildir: *ölügüg tiriglügli beg ay teñri* “ölüm və həyat gətirən ay tanrısı.” Hətta *bey teñri* ifadəsi də vardır: *bilge beg teñri Mar Nev Mani*²².

İudaizmə aid dini ad və terminlərin əksəriyyəti xristianlıqda da vardır. Yəni bunlar iudaizm inancı ilə yanaşı, xristian dini mətnlərdə də əksini tapır. Ancaq həftə günlərinin adları arasında “şənbə günü” mənasında farsca *şambe* (şənbə) sözünün qarşısında sırf yəhudilərin inancı ilə bağlı ibrancə *şabbat* kökündən gələn *şabat* sözü işlənmişdir: *şabat kün* <latınca qarşılığı *sabato* “yəhudilərin istirahət günü, şənbə” [36v]. P.Qolden bu sözü xəzər dilinin ünsürü hesab etmişdir²³. Bəzi dini terminlər kumanların qədim inanclarının izlərini daşıyır: *bügü - bögü* sözü qədim uyğur dilində “bilikli, müdrik”²⁴, Orxon-Yenisey abidələrində “qəhrəman”, “Divan”da “ağıllı,

²¹ Arguşah, M. Codex Cumanicus'ta Hristiyanlığın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh Üçlemesini Karşılaman Türkçe Söz Varlığı // – Ankara: Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı, – 2017. – s.9.

²² Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, – 1972. – s.323.

²³ Golden, P.B. Codex Cumanicus // Central Asian Monuments, – 1992. – s.50.

²⁴ Caferoğlu, A. Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü / A.Caferoğlu. – İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, – 1968. – s.49.

müdrük” mənalərində işlənmişdir²⁵. Bu söz “cadu, ovsun” mənasında türk dilində *büyük* şəklində hal-hazırda işlənərkəndədir. Qırçaq türkcəsi sözlüyündə “Kodeks”dəki bu söz “müdrük, hakim” kimi tərcümə edilmişdir²⁶. Lügətdə bu mənada latınca *profet*, fars mənşəli *payqambar* sözlərindən də istifadə edilmişdir. “Türk dillərinin etimoloji lügəti”ndə *büyük* sözünə aid “müdrük, kahin, sehrbaz, cadugər, şaman” mənalrı verilmişdir ki, bunlar da qədim inancların izlərini xatırladır²⁷.

Dissertasiyanın III fəslı “**Codex Cumanicus**”un dilində söz yaradıcılığı” adlanır. III fəsil iki yarımfəsilədən ibarətdir: 1. “**Codex Cumanicus**”un dilində morfoloji üsulla söz yaradıcılığı”; 2. “**Codex Cumanicus**”un dilində sintaktik üsulla söz yaradıcılığı”.

“**Codex Cumanicus**”un dilində morfoloji üsulla söz yaradıcılığı” adlanan birinci yarımfəsilə kuman dilində morfoloji yolla sözyaratma prosesi konkret nümunələrlə izah edilmişdir. Sözdüzəldici şəkilçilər adlar və feillər kateqoriyaları üzrə əlifba sırası ilə verilmiş, şəkilçilər eyni zamanda məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilərə ayrılmışdır. Məhsuldar şəkilçilər də öz növbəsində mənə qrupları üzrə təsnif edilmişdir.

“Kodeks”in kuman lügətində söz yaradıcılığının bütün leksik və qrammatik ünsürləri türk dillərinin qayda-qanunları çərçivəsində bir-biri ilə əlaqələnir, dəyişir və təkmilləşir. Türk dillərində, o cümlədən kuman dilində də yeni sözlərin yaranması üç üsulla baş verir: leksik, morfoloji və sintaktik. “Kodeks”in dil materialları hər üç üsula aid nümunələri ehtiva edir.

XIII-XIV əsrlərə aid “Kodeks”in dil materialları o dövrdə sözdüzəltmə prosesində morfoloji üsulun mühüm rol oynadığına və bu üsulun ən azı 2-3 əsr əvvəl formalaşdığına dair konkret

²⁵Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türkcə-azərbaycanca lügət / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, – 2001. – s.34; Kaşğari, M. Divanü-Lügət-it-Türk: [4 cildə] / tərc. ed. və nəşrə haz. R.B.Əskər. – Bakı: “Ozan” – c. I. – 2006. – s.428.

²⁶ Toparlı, R. Kırçaq Türkcəsi Sözlüğü / R.Toparlı, H.Vural, R.Karaatlı. – Ankara: Öncü Basımevi, – 2007. – s.39.

²⁷ Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву 'Б' / Э.В. Севортян. – Москва: Наука, –1978. – s.293-294.

nümunələr təqdim edir. “*Düzəltmə sözlər, bir qayda olaraq, dövrün təfəkkür novatorluğunun (demokratikliyin, milliliyinin) necə fəlakətə uğradığını, leksikada konkretlik ilə mücərrədliyin hansı tənəsübdə meydana çıxdığını bilavasitə əks etdirir*”²⁸.

“Kodeks”dəki kuman dili, ümumən türk dili materialları da bu dil prosesinin canlı və hərəkətli nümunələrini ortaya qoymaq baxımından dəyərlidir. Abidənin kuman lüğəti XIII-XIV əsrlərdə türk dillərində söz yaradıcılığı prosesinin artıq formalaşdığını, dilin daxili qanunları və qaydaları əsasında getdiyini göstərir. Digər tərəfdən, ərəb və fars dillərinin hegemon olmadığı bir mühitdə yazılmış “Kodeks”in dil materialları bu dillərin təsir dairəsində olan bir çox türk dilləri ilə müqayisədə fərqli leksik-morfoloji xüsusiyyətləri ehtiva edir.

-mak şəkilçisi. *tıymak* “manea, əngəl” [10r]; *kobarmak* “bina, tikili” [11v]; *urmak* “qırmanc, qamçı” [13v]; *yıltramak* “şimşək” [17r]; *toğmak* “təbiət, anadangəlmə xasiyyət” [19r] <toğ- “doğulmaq”; *çıqmaq* “aşığı sümüyü” [48v]; *kolmak* “rica istək” [20v] <kol- “istəmək”; *otalamak* “otlaq” [39v] <otala-; *çaplatmaq* “şillə, şapalaq” [65v]. 64r vərəqindəki qrammatik izahda -mak morfemindən leksik şəkilçi kimi bəhs edilmiş və *olturmak* “oturma vəziyyəti”, *turmak* “ayaq üstə dayanma” kimi nümunələr verilmişdir. “Kodeks”də feilin şəxsə və zamana görə dəyişməsinə dair verilən kuman dili nümunələrinin ardınca latınca və farsca isimlərin qarşılığı kimi həmin feilin məsdər şəkli göstərilmişdir. Ancaq bu qaydaya həmişə riayət edilməmiş, bir çox feil nümunələrindən sonra həmin feillərdən başqa leksik şəkilçilərlə düzəlmiş ad bildirən sözlər nümunə verilmişdir. Məsələn, *tut-*, *saqın-* feillərinə aid 3 nümunədən (*tutarmən, tuttum, tut*; *saqınurmən, saqındum, saqınqıl*) sonra müvafiq olaraq *tutqun* “əsir, dustaq”, *saqınç* “düşüncə, fikir” isimləri verilmişdir [7r]. Buradan aydın olur ki, tərtibatçı feil köklərinə aid isim nümunələri bilirsə, yazmış, bilmirsə, məsdər formalarını qeyd etmişdir. Ehtimal ki, feillərin məsdər şəklinin ad mənasını da verməsi, feildəki hərəkətin adını bildirməsi tərtibatçını bu şəkilçini

²⁸ Cəfərov, N.Q. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi / N.Q.Cəfərov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, – 1995. – s.76.

sırf leksik şəkilçi kimi götürməsinə səbəb olmuşdur. “Kodeks”də bu şəkilçiyə dair xeyli nümunə vardır: *kıçkırmak* “səslənmə, çağırma” [5v]; *saklamak* “gizləmə, qoruma” [6r] və s. Bu şəkilçi “Kodeks”də, ümumiyyətlə türk yazılı abidələrində və dillərində həm feildən ad düzəldən leksik şəkilçi, həm də feilin məsdər formasının qrammatik göstəricisi kimi çıxış edir. Bu iki funksiyalılıq hansı xüsusiyyətin ilkin olması haqda mülahizə yürütmə zərurətini ortaya çıxarmışdır. -*maq* // -*mək* şəkilçisinin əvvəllər leksik şəkilçi olduğunu, sonralar qrammatik şəkilçi funksiyasını yerinə yetirdiyini qeyd edən A.Kononovun²⁹ əksinə, S.Cəfərov belə bir dil hadisəsinin olmadığını qeyd etmişdir: “... *maq*, *mək* şəkilçisi indi olduğu kimi, əslində də qrammatik bir şəkilçi olub infinitiv mənanı əmələ gətirməyə xidmət etmişdir. Onun bu mənasından fərdən ad düzəltmək mənası doğmuş və -*maq* / -*mək* şəkilçisi eyni zamanda ad düzəldən bir şəkilçi kimi formalaşmışdır”³⁰. Bizcə də, *maq*² şəkilçisi ilkin funksiyası feilin başlanğıc formasını göstərməkdir, qrammatik şəkilçi olmasıdır. Qəti-gələcək zaman şəkilçisi olub bəzi feillərdən isim düzəldən *acaq*² şəkilçisi haqqında da eyni fikri demək mümkündür.

-it -it şəkilçisi. *sarxıt* “artıq, qalan” [57v] <*sarx*- “artmaq”; *keyit* “geyim”[71r]. Bu şəkilçiyə nadir hallarda rast gəlinir. Q.Bürhanəddinin dilində *ögiit*, *keçit*³¹, DLT-də *öçüt* “öc, xınc, qıyas, intiqam”, *ölüt* “gücsüz, yaşlı, qoca”³² kimi sözlərin tərkibində rast gəlinir. Dilimizdə *öyüd*, *ümid* (<um-), *keçid* sözlərinin tərkibində yaşamaqdadır.

Bu fəslin II yarım fəslə “**Codex Cumanicus**”un dilində sintaktik üsulla söz yaradıcılığı” adlanır. Bu yarım fəsilə “Kodeks”in dilindəki mürəkkəb sözlər və tərkibi feillər tədqiq edilir. Bu yarım fəslin birinci bəndində əvvəlcə mürəkkəbləşmə prosesinin

²⁹ Кононов, А.Н. Грамматика турецкого языка / А.Н. Кононов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, – 1941. – с.114.

³⁰ Cəfərov, S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1960. – s.101.

³¹ Bürhanəddin, Q. Divan / tərt.ed. Ə.Səfərlı. – Bakı: Azərnəşr, – 1988. – s.143, 626.

³² Kaşğari, M. Divanü-Lüğət-it-Türk: [4 cildə] / tərc. ed. və nəşrə haz. R.B.Əskər. – Bakı: “Ozan” – c. 1. – 2006. – s.122, 125.

nəzəri əsasları diqqətə çatdırılır, daha sonra “Kodeks”də rast gəlinən **mürəkkəb sözlər** təsnif edilir.

Sintaktik üsul son nəticədə mürəkkəb quruluşdan sadələşməyə doğru gedən bir prosesdir. Bu dil prosesi sözlərin fonetik qarışmasına, başqa sözlə, müstəqil fonetik tərkibinin itirilməsinə doğru gedir. Dilin hansısa dövründə mürəkkəb olan bir söz, məsələn, *qarınıncə*, bu gün türk dilində *karınca* şəklinə düşüb və sadə söz hesab edilir. “Kodeks”in dil materiallarında sintaktik üsulla söz yaradıcılığı morfoloji üsulla müqayisədə məhsuldar və çoxşaxəli deyildir. Ancaq yenə də “Kodeks”in materialları o dövr türk dilinin sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesini hərtərəfli açıqlamağa imkan verir.

Mürəkkəb sözlərin tədqiqi zamanı tərkib hissələrinin mənası izah edilmişdir. Məsələn, *balavuz* “bal mumu” [41r]. Türk dillərində və dialektlərində (türk, karaim, qumuq, balkar) *balaqız*, *balagız*, *balavuz*, *balawız* şəkillərində işlənən bu söz ehtimal ki, *bal* və *ağız* sözlərindən əmələ gəlmişdir³³. Arı balı yığıandan sonra bal yuvalarının ağzını xüsusi maddə ilə sıvayır ki, buna da o dövrdə türklər “balın ağzını tutan maddə” mənasında *balavuz* / *balagız* demişlər. *Yixöv* “kilsə” [61r]. “Kodeks”in yazıldığı bölgəyə xas məhəlli söz ola bilər. “Kodeks”də “kilsə, məbəd” mənasında işlənən üç sözdən (*kilisa*, *termə* və *yixöv*) biridir.

Bu yarımfəslin ikinci bəndində **tərkibi feillər** tədqiq edilir. “Kodeks”dəki tərkibi feillər iki kateqoriya üzrə tədqiqata cəlb olunur: 1. Ad və köməkçi feillərin iştirakı ilə yaranan tərkibi feillər 2. Qeyri müstəqil feillərin iştirakı ilə yaranan tərkibi feillər

“Kodeks”də tərkibi feillərin tədqiqi zamanı aşağıdakı məqamlar xüsusi vurğulanmışdır:

1. “Kodeks”də tərkibi feillər arasında köməkçi feillərlə düzələn tərkibi feillərə aid xeyli nümunə vardır. Bu fakt dilə gələn yeni məfhumlara aid hərəkət mənasının ifadə zərurətinin bir nəticəsi kimi görünür. Dilə gələn ad bildirən alınma sözlər tədricən qəbul edilir, danışığda işlənir, müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayır, nəticə

³³ Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву 'Б' / Э.В. Севортян. – Москва: Наука, – 1978. – с.51.

etibarilə mənimsənilir. Ancaq eyni proses türk dilinin ən milli nitq hissəsi sayılan feillərdə ciddi müqavimətə rast gəlir. Türk dilləri qeyri-türk dillərindən hazır feillər almır, alınma adları, əsasən isim və sifətləri feillərlə birlikdə işlədərək hərəkət məzmunlu tərkibi feillər əmələ gətirir.

2. Orta əsrlərdə türk dilində yazılmış əsərlərdə tərkibi feillərin geniş yayılmasının bir səbəbi türk dilinin başqa dillərdən feil almamasıdır. Nəticə etibarilə dilə keçən alınma adlardan hərəkət məzmununu ifadə etmək zərurəti yaranır. İkinci səbəb kimi dilin feilyaratma tezliyinin adyaratma prosesindən geri qalmasıdır. Buna görə də dil yeni feil yaratmazdan əvvəl o hərəkəti *ad+köməkçi* feil sintezi ilə ifadə edir, zaman keçdikcə yeni feil yaranır. Ancaq buna ehtiyac duymaya da bilər. Məsələn, namaz anlayışı təxminən VIII əsrdən dilimizə gəlib, ancaq hələ də *namaz qılmaq* tərkibi feili ilə ifadə olunur. Üçüncüsü, hərəkətin ifadə formasının bir şəkli də tərkibi feillərdir ki, bu da feilin ifadə üsullarının çeşidliliyini göstərir. Çünki tərkibi feillər təkə alınma sözlərlə deyil, milli sözlərlə də işlənir. Məlum məsələdir ki, köməkçi feillər, daha doğrusu, mənə çəkisi zəngin və çoxfunksiyalı olan bəzi feillər dilə gələn yeni məfhumlara, əsasən də alınma sözlərə aid hərəkəti bildirmək üçün adlarla birlikdə işlənir.

4. *Əgri kıl-* “əymək” [30v]; *yumşak kıl-* “yumşaltmaq” [30v]; *erksiz kıl-* “zəiflətmək” [69v]; *tügəl kıl-* “mükəmməl etmək” [70r] kimi nümunələrdə köməkçi feillərin alınmalarla yanaşı, milli adlarla birlikdə işlənməsi onu göstərir ki, tərkibi feillər alınma məfhum və sözlərin dilə təsirinin nəticəsi deyil, dilin feil yaratma yollarından biri kimi ortaya çıxmışdır. Başqa sözlə, türk təfəkküründə *ad-köməkçi feil* qəlibi qədimdən mövcud olmuşdur. Belə ki, *et-* köməkçi feili ərəb mənşəli *niyyət* ismi dil gəlməzdən əvvəl türk sözü *saqış* ismi dilə işlənərək tərkibi feil əmələ gətirmişdir: *saqış et-* “niyyətlənmək”. Eyni köməkçi feil ərəb mənşəli *niyyət* sözü ilə birlikdə də işlənmişdir: *niyyət et-* [59r]. Demək, bu üsul dildə həmişə olub, sadəcə olaraq xüsusən də ərəb və fars dillərindən kütləvi söz alınmaları zamanı aktivləşmişdir. Dil bir mənada əcnəbi sözlərin gəlməsinə cavab reaksiyası olaraq hərəkətin ifadə imkanlarını səfərbər etmişdir.

5. Maraqlı məqamlardan biri də eyni adlara müxtəlif köməkçi feillərin qoşula bilməsidir: Məsələn: *et- və kıl-*: *erksiz et-* [71r] - *erksiz kıl-* [69v] “zərərsizləşdirmək”; *et- və bol- mədət et-* [79r] - *mədət bol-* [73v] “kömək etmək”. Həmçinin eyni ad köməkçi feillərlə bildirdiyi mənanı müstəqil feillə də bildirir: *etiz key-* “vücuda gəlmək” *kökniş nuri etiz keydi* “göyün nuru vücuda gəldi, vücud tapdı” [76r] - *etiz bol-* “vücuda gəlmək” *söz etiz bolup turur arı kız Mariamdan* “Söz müqəddəs Məryəmdə vücuda gəldi” [73r].

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat prosesində əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. “Kodeks”dəki kuman dili bəzi tədqiqatçılara görə, Misirdəki Məmlüklər dövründə yazılmış qıpçaq dilindəki əsərlər kimi yazılı dilin deyil, kuman danışığı dili və dialektlərinin nümunəsidir. Əlavə edək ki, “Kodeks” təkcə köçəri həyat yaşayan kuman tayfalarının deyil, oturaq həyata keçmiş, bir çox ölkələrlə güclü ticarət əlaqələri qurmuş, şəhərlərini ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzlərinə çevirmiş kumanların şifahi dilinin örnəyidir. Təbii ki, şəhərlərdə yaşayan kumanların leksikonu köçəri həyat sürən kumanların lüğətindən zəngin olmuşdur. Ə.B.Ərcilasunun “Kodeks”in lüğətinin kuman danışığı dilinin nümunəsi olduğu barədə fikri “Kodeks”in kuman lüğəti və folkloru hissəsində özünü doğruldur, ancaq onu dini mətnlərin kifayət qədər dolğun və məzmunlu tərcümələrinə aid etmək çətindir. Dini mətnlərin tərcüməsi zamanı müəlliflər kuman dilinin leksik və üslubi imkanlarından mümkün qədər yararlanmış, latın dilində nəzm şəklində olan dini nəğmələrin şeiriyyətini qorumağa çalışmış, onları elə nəzmlə də tərcümə etmişlər. Hətta bəzi tədqiqatçılar “Kodeks”in kuman dilinin türk yazılı ənənəsinin davamı olduğunu və bu əsərin şərq türkcəsində yazıldığını nümunələrlə əsaslandırmağa çalışmışdır.

2. “Kodeks”in italyan bölümünün XIII əsrin sonlarında Kəfə şəhərində, alman bölümünün isə XIII əsrin sonu - 1340-cı illər arasında bir neçə fransiskian rahib tərəfindən Saray Batı şəhərinin yaxınlığındakı Müqəddəs İohann monastırında yazıldığı ehtimal olunur. İtalyan bölümünün ən azı bir dəfə üzü köçürülmüş, müəyyən əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Bu köçürülmə zamanı da başlanğıcına ithaf hissəsi əlavə edilmişdir. Daha sonralar isə italyan

bölümünün köçürülmə nüsxəsi ilə orijinal nüsxə sayılan alman bölümü birləşdirilib səhiflənmişdir.

3. “Kodeks”in lüğətində olan bir çox sözlər Azərbaycan və digər türk dillərinin dialekt laylarında ya eyni mənada, ya da fərqli anlamda yaşamaqdadır. Məsələn: “Kodeks”də işlənən *epçi* “evdar qadın” sözü şivələrimizdə mənaca dəyişərək işlənəkdədir. Bu söz dilimizin Basarkeçər şivəsində *əfçi* şəklində “qadın işinə qarışan kişi”, Qazax, Borçalı və Gədəbəy şivələrində “xırdaçı, çürükçü”, Mingəçevir şivəsində isə “xəbərçi, sözgəzdirən” mənalarında işlənir.

4. “Kodeks”də *lal*, *kar*, *kor*, *zərgər*, *kisə*, *dərzi*, *həkim*, *usta*, *müğənni*, *katib* kimi bu gün ümumişlək olan onlarla alınma sözlərin milli alternativləri işlənmişdir. Demək, yuxarıdakı sözlərin dilə keçib qəbul edilməsindən əvvəl bu mənalar dilin daxili imkanları hesabına, əsasən, milli söz köklərindən *-sız⁴*, *-çı⁴* şəkilçiləri vasitəsilə düzələn müvafiq olaraq *tilsiz*, *kulaksız*, *közsiz*, *altunçı*, *yançık*, *tonçı*, *otaçı*, *bilişməni*, *ırçı*, *bitikçi* kəlmələri ilə ifadə olunmuşdur.

5. Qədim dövrlərə, yəni qıpçaq və oğuzların bir-birindən ayrılmasından əvvəldə gerçəkləşən dil əlaqələri zamanı monqol dilindən türk tayfa dillərinə keçən *saxav*, *kadax* kimi sözlər karluq, oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərində, bu dillərin şivələrində bu və ya digər şəkildə qorunub saxlanmışdır. Qıpçaqların qərbə köç edib müəyyən ərazilərdə məskunlaşmasından sonra keçən bir çox sözlər digər türk dili qruplarına ya ötürülməmiş, ya da ötürülsə də, uzun müddət yaşamamışdır. Əksinə, bu gün Dəşti-Qıpçağın yaxın sakinləri başqırd və tatarların dillərində qorunub saxlanmışdır. Digər tərəfdən nə oğuz abidələrində, nə də Məmlük dövrünün qıpçaq yazılı abidələrində yaşamışdır.

6. “Kodeks”in spesifik xüsusiyyəti məhz monqol istilasından sonra, monqol təsirinin hökm sürdüyü bir vaxtda və ən əsası da Qızıl Ordanın hakimiyyətindəki bölgədə yazılmasıdır. Ona görə də “Kodeks”də rast gəlinən bir çox monqol mənşəli alınma sözlər Misir-Məmlük qıpçaq dilinə aid əsərlərdə özünü göstərmir. Demək, monqol mənşəli sözlər “Kodeks”də iki əsas dövrün izlərini daşıyır: Birincisi, kumanların Qara dəniz istiqamətinə köçlərə başlamasından əvvəl, ata yurdda gerçəkləşən türk-monqol dil əlaqələri dövrü. İkincisi, monqol istilaları ilə başlayan dil əlaqələri dövrü.

7. “Kodeks”də kuman həyatının əksər sahələrinə aid müxtəlif mənşəli alınma sözlər işlənmişdir. Belə ki, “Kodeks”də *f, l, r, p, z* hərfi ilə başlayan sözlərin hamısı, *h, x, m, n* hərfləri ilə başlayan sözlərin çox hissəsi əsasən ərəb, fars və monqol dillərindən alınmadır. Alınmaların möhtəvası qıpçaqların daha erkən dövrlərdən başlayaraq soğd, monqol, Çin dillərindən, Dəsti-Qıpçağa gələndən sonra isə fars, ərəb, latın, yunan dillərindən söz almasından, monqollarla daha çox ictimai-siyasi, farslarla isə ticari-iqtisadi münasibətlərdə olmasından xəbər verir. Digər türk yazılı abidələrinin əksəriyyətindən fərqli olaraq burada xristian dini ilə bağlı yunan, latın, ibrani mənşəli sözlərə, həmçinin xristian dini ilə əlaqədar spesifik terminlərə çox rast gəlinir.

8. “Kodeks”in lüğət tərkibi bu gün də əsasən qıpçaq qrupu türk dillərində, xüsusən də başqırd və tatar dillərində ümumişləkdir. Bir çox leksik-semantik söz qrupları, məsələn bədən üzvləri, qohumluq bildirən sözlər, bitki və ağac, heyvan adları və təsərrüfata aid sözlərin əksəriyyəti müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində kiçik fonetik dəyişikliklərlə bu gün də işlənməkdədir. Məsələn, “Bədən üzvləri və bədənlə bağlı sözlər” leksik-semantik qrupuna aid 71 nümunədən cəmi dörd söz: *tin, meyiz, etiz, konç* Azərbaycan dilində arxaıqlaşmışdır.

9. “Kodeks”in leksikası qədim dil əlaqələri ilə yanaşı, qədim inanc və inanların da izlərini ehtiva edir. Burada xristianlıq və islama aid sözlərə, həmçinin qədim şamanist və manixeyist inanclarının izlərinə rast gəlmək mümkündür. Dini məzmunlu sözlər qıpçaq türklərinin qərbə köçündən əvvəlki din-dil əlaqələrini də ortaya qoyur. Belə ki, əsasən uyğur mətnlərdə işlənən və manixeyizm və buddizmin izləri olan *yek, tamu, uçmak* kimi sözlərin kuman dilində passiv fonda keçmədiyini, hələ də canlı olduğunu “Kodeks”in mətnlərindən görürük. “Kodeks”də rast gəlinən *büğü, kam, kamlik* kimi şamanist məzmunlu kəlmələrin tarixi qıpçaqların ana vətənlərinə gedib çıxır. Digər tərəfdən islam dininə aid *sadaqa, sabur, haram, şeytan, kurban, aşur, toba* kimi sözlərin işlənməsi kumanların islamiyyətlə tanış olduğunu göstərir.

10. Dini mətnlərin tərcüməsində alınma terminlərlə yanaşı, kuman dilinin imkanlarından da istifadə edilmişdir. Məsələn, 69r

səhifəsində “dini nəğmə, məzmur” mənasına gələn *psalmos* sözü orijinalındakı kimi verilmişdir. Ancaq 74r-də eyni anlamda *kopsaqan* sözü işlənmişdir ki, bu da *kopsa-* feilindən düzəldilmiş xalis türk sözüdür. Buna *pap*, *bapas* (rahib, keşiş) sözünə paralel işlənən milli *tin ata* ifadəsini də nümunə göstərmək olar.

11. Abidənin kuman lüğəti XIII-XIV əsrlərdə türk dillərində söz yaradıcılığı prosesinin artıq formalaşdığını, dilin daxili qanunları və qaydaları əsasında getdiyini göstərir. Digər tərəfdən, ərəb və fars dillərinin hegemon olmadığı bir mühitdə yazılmış “Kodeks”in lüğəti bu dillərin təsir dairəsində olan bir çox türk dilləri ilə müqayisədə daha fərqli qədim və yeni leksik-morfoloji xüsusiyyətləri də ehtiva edir. “Kodeks”in kuman lüğətində söz yaradıcılığının bütün leksik və qrammatik ünsürləri türk dillərinin qayda-qanunları çərçivəsində bir-biri ilə əlaqələnilir, dəyişir və təkmilləşir.

12. XIII-VIX əsrlərə aid “Kodeks”in dil materialları o dövrdə sözdüzəltmə prosesində morfoloji üsulun mühüm rol oynadığına və bu üsulun ən azı 3-4 əsr əvvəl formalaşdığına dair konkret nümunələr təqdim edir. “Kodeks”də rast gəlinən leksik şəkilçilər və onların işlənmə səviyyəsi bugünkü türk dillərindən o qədər də fərqlənmir. Belə ki, müasir türk dillərində olduğu kimi kuman dilində də ad düzəldən *-liq^t*, *-li^t*, *-çit^t*, feil düzəldən *-la²*, *-in⁴*, *-it⁴* şəkilçiləri məhsuldardır.

13. “Kodeks”in dil materiallarında sintaktik üsulla söz yaradıcılığı morfoloji üsul qədər məhsuldar və çoxşaxəli deyildir. Ancaq yenə də “Kodeks”in kuman lüğəti o dövr türk dilinin sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesini hərtərəfli açıqlamağa imkan verir. Onu da qeyd etmək ki, “Kodeks”də “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı qədər çeşidli mürəkkəb sözlərə rast gəlinmir. Bunu Dəşti-Qıpçaq türklərinin yazı ənənəsinin oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisədə geri qalması, bölgənin şərqin mədəniyyət mərkəzlərindən nisbətən kənarda yerləşməsi, həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilin zəngin qatlarını ehtiva edən dastan yaradıcılığının şah əsərlərindən olması ilə izah etmək mümkündür.

14. “Kodeks”də mürəkkəb quruluşlu ad bildirən sözlər olduqca azdır. Bu gün Azərbaycan dilində mürəkkəb quruluşa malik bəzi sözlər, məsələn, *karakuş* sözü “qartal” “Kodeks”də həm ayrı, həm də

bitişik yazılmışdır. Mürəkkəb quruluşa malik sözlərin dildəki yeri və səviyyəsi ilə ərəb dilinin təsiri arasında əlaqənin olub-olmaması isə ayrıca araşdırılmalıdır. “Kodeks”in dili mürəkkəb sözlərinin azlığı ilə öz dövrünün oğuz əsərləri ilə müqayisədə Orxon-Yenisey abidələrinə daha yaxındır.

Ümumilikdə, “Codex Cumanicus”un tədqiqi XIV əsr qıpçaq, bütövlükdə türk dillərində gedən leksik proseslərin izlənilməsi, lüğət tərkibinin formalaşmasında iştirak edən dildaxili və dil xarici amillərin ümumi mənzərəsinin üzə çıxarılması, dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində leksik-semantik dəyişmələrin səbəblərinin aydınlaşdırılması baxımından son dərəcə əhəmiyyətliyə malikdir. “Codex Cumanicus” ”Divani-lüğət-it-türk”lə başlayan türk lüğətçiliyinin kuman dili sahəsində davamı və mükəmməl nümunələrindən biri olaraq çox qiymətliyə malikdir.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur:

1. Qıpçaq abidəsi “Codex Cumanicus // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2013. № 2 (86), – s. 31-33.

2. Qıpçaq abidəsi “Codex Cumanicus”da heyvan adları // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2013. № 4 (88), – s. 120-122.

3. “Codex Cumanicus”da bitki adları // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2014. № 4 (92), – s. 147-148.

4. “Codex Cumanicus”da ad bildirən sinonim sözlər // – Bakı: “Tədqiqlər” jurnalı, – 2017. №2. – s.149-158.

5. “Codex Cumanicus”da dini leksika // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2017. №2 (102), – s.137-140.

6. Mustafa Argunşah, Galip Güner. Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit yayımları, 2015, 1079 s. // – Bakı: “Türkologiya”, – 2017. №3, – s.101-103.

7. Codex Cumanicus'ta Alıntı Kelimeler // – Түркістан: Түркология, – 2018. № 1(87), – s. 89-102.

8. Latin əlifbası ilə yazılmış ilk türk abidəsi “Codex Cumanicus”un tədqiq tarixi // Bəkir Çobanzadə – 125 “Azərbaycan dili: dünən və bu gün” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 23 iyun – 2018, – s. 286-289.

9. “Codex Cumanicus”da morfoloji üsulla sözyaratma prosesi (Ad düzəldən şəkilçilər) // VI Beynəlxalq Türk Dünyası araşdırmaları simpoziumu, I cild, – Bakı: – 13 iyun –15 iyun, – 2019, – s. 179-186.

10. “Codex Cumanicus”un yazıldığı tarix və yer // Bakı: Dilçilik araşdırmaları, – 2019. №1, – s. 117-125.

11. “Codex Cumanicus”da zoonimlər // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. №6, – s. 116-120.

12. “Codex Cumanicus”da mürəkkəb sözlər və tərkibi feillər // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 8, – s.59-64.

13. Türk və monqol dillərində işlənən bəzi ortaq sözlər (“Codex Cumanicus”un qıpçaq dili materialları əsasında) // Tanınmış türkoloq alim, professor Məhəbbət Mirzəliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 28 oktyabr – 2019, – s. 105-109.

14. Процесс глаголообразования на куманском языке в 13-14 веках (по материалам языка “Кодекс Куманикус”) // Proceedings of the XVIII International Scientific and Practical Conference Social and Economic Aspects of Education in Modern Society, – Warsaw: – October 28, 2019, – с. 34-38.

15. “Codex Cumanicus”da qədim leksik ünsürlər // Dedicated to the 97th Anniversary of the National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev “IV International Scientific Conference of Young Researchers” – Bakı: – 05 June – 2020, – p. 1057-1061.

16. “Codex Cumanicus”da zaman və məkan anlayışı bildirən sözlər // VII. Uluslararası Türk Dünyası Araşdırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt I, – Niğde: – 20-23 Ekim, – 2020, – s. 729-737.

Dissertasiyanın müdafiəsi 21 dekabr 2021-ci il tarixində, saat 12⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 19 noyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 17.11.2021
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 42 030
Tiraj: 100